

De toegevoegde uitklapbare genealogische tabel en dito kaart van de Arer bezittingen vormen tenslotte een aangename steun bij de bestudering van dit boek.

J. Kuys

E. J. Harenberg, ed., *Oorkondenboek van Gelre en Zutphen tot 1326* (Rijks Geschiedkundige Publikatiën; Den Haag: Nijhoff, 1980, xliii blz.+ 64 documenten + 32 blz. indices, losbladig, ISBN 90 247 2310 8).

Dit eerste stuk van wat ooit het corpus moet worden van de oorkonden betreffende Gelre en Zutphen tot 1326, wekt ontzag en bewondering op van zowel de argeloze als de doorgewinterde gebruiker. De heer Harenberg presteerde eruditie van de bovenste plank, en hij experimenteerde met een bijzonder originele formule. In plaats van te wachten tot een chronologisch of geografisch afgerond pakket oorkonden klaar was, leverde Harenberg ons meteen die documenten die samenzaten in een beperkt aantal archief fondsen. De heuristisch zit noodgedwongen vast aan het systematisch uitkammen van het ene fonds na het andere. Per fonds uitgeven is dus stellig de snelste weg, al moet men het losbladige systeem op de koop nemen, en zal de gebruiker de later gedrukte stukken zorgvuldig tussen die van dit eerste pakket moeten schuiven. Bovendien werd hier rechtstreeks van de schrijfmachinetekst naar de offset gestapt, zodat alle tussenschakels met bijhorende zetfouten uitgeschakeld werden; ik vind deze typografie daarom alleen reeds heel handig, al valt de druk wel wat bleekjes uit.

De eruditie die over dit eerste pak van 64 oorkonden uitgestrooid wordt is inderdaad van een nog nooit geziene overvloed en accuratesse. De beschrijving van de beschrijfstof beperkt zich niet, zoals weleer, tot hoogte en breedte; maar geeft ook precies het verloop van de randen, en stipt aan hoe soepel het perkament is, hoe doorschijnend, hoe ruw of glad, en of er sporen zijn van calcinatie. Er wordt trouw vermeld of de pliek al of niet een deel van de marge bedekt, of zelfs een deel van de tekst, 'met eventuele afvloeiing van de nog natte inkt op de binnenzijde van de pliekomslag' (xxii-xxiii). Voor de kleur van de inkt wordt niet volstaan met 'bruin' of 'zwart'; de schakering wordt heel precies aangeduid aan de hand van de Münchense Schwaneberger Farbführer uit 1968. Voor de rugnotities wordt geen vrede genomen met de transcriptie en datering van deze archiefaantekeningen, maar wordt zo mogelijk opgespoord of notities van dezelfde hand op andere stukken voorkomen, met vermelding van de jongste van de reeks, die dan meteen de terminus-post-quem van die aantekeningen oplevert.

Hoewel ik zelf bij het uitgeven van teksten nooit zo ver ben gegaan in de precieze beschrijving der dingen, zal men, terwijl ik het bovenstaande schrijf, geen zweem van ironie op mijn lippen ontdekken. Op puur theoretisch vlak zijn alle geraffineerde indicaties uit Harenbergs presentatie wetenschappelijk nuttig en zinvol. Elk van de beschreven elementen, of nu de inkt donkersiënna-violetbruin (doe. 1233.12.31), dan wel violetbruin-siënnadonkersiënnakleurig (doe. 1239.12.31) is, of nu onder de kwartslamp de afdruk van een voormalige streng zichtbaar wordt of niet, of de bovenrand van het perkament een horizontaal sneetje vertoont van 4 mm (of van 6 mm), of het perkament deels middelmatig en deels goed gekrijt is, elk van deze constatering is een zinvol criterium voor het bepalen van de herkomst der oorkonden (kanselarij, destinataris, of buitenstaander) en voor de authenticiteitskritiek. Elk van deze honderden formele kenmerken moet immers wel of niet beantwoorden aan de normen van de tijd, opdat een oorkonde als authentiek of als falsum thuis gewezen zou kunnen worden.

RECENSIES

Wel vraag ik mij af of de manier waarop deze eruditie hier geboden wordt en gedrukt, de ideale is, en dat op grond zowel van opportuniteit als van methodologie. Ik wil echter vooraf onderstrepen dat wat volgt geen kritiek is op de werkwijze van de heer Harenberg. Die is meer dan perfect. Zijn methode is de logische bekroning van drie eeuwen eruditie, sinds Dom Jean Mabillon gekoesterd en bijgeschaafd. Ze is echter tevens, vrees ik, een eindstation geworden. In de eerste plaats stel ik vast dat de drukkosten op dergelijke wijze toenemen dat we ons moeten afvragen of het nog wel opgaat een dergelijke luxe in het kritisch apparaat ten toon te spreiden. Kunnen en moeten we niet enige eruditie inleveren? De vraag is des te prangender omdat in het licht der besparingen het heel twijfelachtig is of de documenten van de late middeleeuwen (voor Gelre-Zutphen is dat dan: na 1250) en van de nieuwe tijden niet helemaal in de verdrinking komen. Veel van wat voor de oudste periode zo luisterrijk uitgegeven wordt zijn trouwens Zienitgaven, terwijl voor latere eeuwen zo ontzaglijk veel nooit uitgegeven werd. Men mag ook niet uit het oog verliezen dat de uitgebreide opstapeling van tekstkritische eruditie essentieel functioneel is voor de periode vóór 1200. Nadien neemt het aantal falsa dusdanig af, dat heel veel van die eruditie ongebruikt zal blijven liggen.

Maar er is meer. De geschetste erudiete oorkondenbeschrijving mag geen 'art pour l'art' zijn. Indien het geen platonisch etaleren van geleerdheid wil zijn, moet het functioneel zijn voor bijvoorbeeld de authenticiteitskritiek, of voor het dateren van ongedateerde oorkonden. Welnu, om de precieze chronologie te bepalen van het opduiken en verdwijnen van kenmerken, zoals het voorkomen van arengae, het liniëren met blinde naald, het gebruik van indictie, enz., moet men zoveel mogelijk documenten uit het onderzoeksgebied samenbrengen, want elk stuk dat niet in de pool zit kan de theorie meteen ontcrachten. Juist dat massaal stockeren van oorkonden over een breed gebied en een lange periode, is de ambitie van een nieuwe aanpak in de-research waarbij men de teksten in het geheugen van een computer brengt, zodat men meteen elk woord kan oproepen, om de chronologische *termini* van het voorkomen ervan te bepalen. In het *Centre* van Nancy en in *Cetedoc* te Louvain-la-Neuve, zijn op deze wijze reeds duizenden oorkonden gestockeerd, respectievelijk voor Frankrijk en België, respectievelijk tot 1120 en tot 1200. Vooral nog werd meestal enkel de eigenlijke tekst, en dan vooral van originelen, ingevoerd, zodat voorlopig vooral 'woord'-kritiek mogelijk is. Maar niets belet in een volgende fase de externe-diplomatische en de paleografische kenmerken op dezelfde wijze te stockeren. De kwantitatieve superioriteit, en de enorme snelheid in het statistisch verwerken, leidt tevens tot een kwalitatieve meerwaarde, namelijk de soliditeit van de conclusies, omdat ze steunen op een massa die nooit bereikbaar was met de ambachtelijke methode. Ik kan op de problemen en voordelen van de computer-aanpak hier niet ingaan, maar ik neem me voor daar eerlang op terug te komen.

Ik wil deze recensie niet beperken tot deze algemene bespiegelingen, en nog even pro en contra van een aantal opties van de heer Harenberg afwegen. Vooreerst de formule van de losse bladen en het werken per archieffonds. In beginsel ben ik pro. Precies hetzelfde voordeel, maar nog soepeler, doet zich voor bij het computer-stockeren, namelijk de volgorde van het archiefwerk heeft geen belang, en elk aldus gedrukt stuk (hier losse bladen, bij de computer de outprint-bladen) is meteen beschikbaar voor de onderzoeker. Totaal veilig is de methode niet: er kunnen steeds onverwachte kopieën opduiken in andere, nog niet geëxcerpeerde, archief fondsen. Ze is ook niet zó zuinig: de cumulatieve indices na elk deel zijn een niet onaanzienlijke meeruitgave ten opzichte van de klassieke druk.

Het pijnlijk respecteren door Harenberg van de vorm van het origineel in de editie, is uiterst nuttig voor de diplomatische kritiek, voor de filologen, voor de toponymisten.

Hoewel het in de meeste historische uitgaven en voorschriften niet meer weerhouden wordt, is het cursief oplossen van de verkortingen in niet latijnse teksten en in eigennamen, een lofwaardige poging om de belangen van historici en filologen te verzoenen. Toch blijft het vechten tegen de bierkaai. Neem nu het weergeven van het onderscheid tussen *i* en *j*. Men had kunnen verwachten dat Harenberg, in de logische lijn van respect voor de vormen in het origineel ook hier de korte en lange *i* zou behouden hebben, zoals in het origineel. Wat zien we in tekst nummer 1214.08.28, regel 7: in de originele tekst staat *promittimus*, en de uitgever transcribeert *promittimus*. Zelf doe ik dat ook zo, in het kader van de eis tot grotere leesbaarheid. Maar als ik even advocaat van de duivel speel, en me indenk in Harenbergs behoefte om zoveel mogelijk criteria voor de authenticiteitskritiek te behouden, dan had de lange *i* en ook het al of niet stippen, moeten bewaard blijven in de editie. Op de pagina's xxix-xxx doet schrijver deze vormen al te zeer af als banale paleografische verschillen en als niet taalkundig. *Ieny'* zijn diacritische tekens (om verwarring te voorkomen tussen *u*, *n* en *i*), die wel of niet gehanteerd kunnen worden, met een zeer specifiek doel, en dus zijn ze nuttig als criteria voor kritiek. Waarom alleen taalkundige en niet paleografische karakteristieken als criteria zouden mogen fungeren is mij een raadsel. Terloops: waarom zulke heroïsche pogingen ondernemen om het origineel trouw te zijn, als toch een foto van dat origineel gereproduceerd wordt?

Wat de keuze betreft van de basistekst voor de tekstuitlegging meen ik dat Harenberg er goed aan deed zowel een afschrift van de eerste als van een latere overleveringsgeneratie principieel als mogelijk beste afschrift onder ogen te nemen. Hij is daarentegen wel wat streng door alle emendaties naar het notenapparaat te verwijzen. Geen assemblages dus. De uitgave steunt op het origineel of op één (de beste) kopie. Ik heb voor deze keuze respect. Ik wil er enkel op wijzen dat het omgekeerde, namelijk met mate en omzichtigheid tekst B aanpassen via passages uit C en D, even respectvol is. Hoewel B overwegend best kan zijn, is er geen enkele reden om deze als evangelie en absoluut gegeven te hanteren. Het doel is de reconstructie van de tekst die er niet meer is, en die men hypothetisch zo dicht mogelijk wil benaderen. Met beide methodes kan men zich vergissen. En in beide methodes kan de kritische gebruiker verifiëren via de noten. In beide gevallen suggereert men dat de uitgegeven versie de beste is. Men kan luchtig ironiseren over de onzin van assemblage, maar even luchtig over het zich naïef vastklampen aan de ene versie, waarvan we quasi zeker zijn dat ze fouten bevat.

De methode van Harenberg leidt wel eens tot hyperkritiek of hypernauwkeurigheid. Op pagina xxiv legt hij uit dat wanneer een kopie zeker afgeschreven is van een andere, dit in de beschrijving der teksttraditie aangegeven wordt als 'afschrift van'. In de andere gevallen is er geen *van*. Het is erg subtiel, want hoe weten we dat dit zeker gebeurd is? Handiger is: hier een vraagteken te gebruiken.

Om te verantwoorden dat bepaalde afgekorte tekst delen niet gecursiveerd weergegeven worden, excuseert de auteur zich door te stellen: 'de afbeeldingen van de originelen vangen dit *enigszins* op!' Wat zou dan *geheel en al* wel zijn?

Even hyperkritisch lijkt me de noot bij regel 1 van tekst nummer 1273.10.31, waar Harenberg *Dei* uitgeeft terwijl het op die plaats blijkens de inhoud overduidelijk *Dei* moet zijn; de grens tussen *c* en *e* is in dit heel cursieve lettertype zo smal, dat het mij eerder misleidend, dan wel kritisch lijkt om de lezer een lezing *Dei* te suggereren, zij het met genuanceerde voetnoot. Trouwens op regel 10 van hetzelfde stuk komt in *debemus* een eerste *e*, die nauwelijks verschilt van de zogenaamde *c* van *Dei*, en die door de uitgever probleemloos als *e* wordt opgelost. Eveneens een vrij nutteloze soort bedenkingen komt in nummer

RECENSIES

1277.04.16 B, waar in noot *e* een discussie volgt of een streepje nu als streepje op de *i* of als onderbrekingsstreepje dient geïnterpreteerd.

Ik wil deze recensie niet afsluiten zonder mijn oprechte waardering uit te spreken voor de eruditie van dit oorkondenboek. Het stelt in volle scherpte het probleem van de haalbaarheid van deze erudiete traditie voor de toekomst. Maar ook in die toekomst zal de accuratesse van de heer Harenberg goud waard blijven.

W. Prevenier

E. van Cauwenberghe, *Het vorstelijk domein en de overheidsfinanciën in de Nederlanden (15de en 16e eeuw). Een kwantitatieve analyse van Vlaamse en Brabantse domeinrekeningen* (Historische uitgaven Pro Civitate, 61; Brussel: Gemeentekrediet van België, 1982, 434 blz., BF950,—).

In deze studie - de uitgave van een doctoraatsthesis, in 1975 te Leuven verdedigd - tracht de auteur te meten op welke wijze de vorsten vanaf Filips de Stoute tot Filips II hun domein hebben gebruikt in het kader van hun financiële politiek. In welke mate was het domein geïntegreerd in de regeringsfinanciën en heeft de domaniale politiek de ontwikkeling van de overheidsfinanciën gestimuleerd? De middeleeuwse vorst behoorde zijn regering uit eigen middelen te betalen volgens het adagium 'le prince doit vivre du sien'. Met 'le sien' wordt het domein bedoeld. Naarmate de feodale structuren verzwakten en onregelmatige uitgaveposten zich opstapelden bleek het voor de vorst steeds moeilijker zijn uitgaven op het domein te verhalen. Het grote aandeel dat de Bourgondische vorsten nog uit hun domeinen wisten te puren brokkelde in de zestiende eeuw steeds meer af. Toch schommelde het zelfs in de achttiende eeuw nog rond de 15% van de totale staatsinkomsten. Voor de overheid was het domein een aantrekkelijke bron van inkomsten aangezien deze opbrengsten, door het vrij vaste en stereotype karakter - abnormale omstandigheden terzijde gelaten - betrekkelijk nauwkeurig konden worden begroot. Andere vormen van staatsinkomsten hingen duidelijk af van de welwillendheid van de onderdanen via de inspraak van de standen vertegenwoordiging.

Het bronnenmateriaal dat schrijver ter beschikking stond is zeer overvloedig, met als hoofdbron de traditionele, lokale domeinrekeningen, bewaard in het archief van de Rekenkamers, zowel te Brussel als te Rijsel. De auteur beperkt zich tot het graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant. Binnen Vlaanderen zijn vijf representatieve testgebieden onderzocht: Deinze (met Petegem-aan-de-Leie en Drongen), Dendermonde, Ninove, Petegem-aan-de-Schelde en Sluis. Het waren duidelijk agrarische, kleinstedelijke of uitgesproken stedelijke domeinen. Voor Brabant zijn slechts twee, maar dan wel belangrijke, groepen onderzocht, namelijk Tienen en Turnhout. Deze verhouding, vijf Vlaamse voorbeelden tegen twee Brabantse is vreemd en wordt door de schrijver ook niet duidelijk verantwoord. -

Het boek bestaat uit twee grote delen. Het eerste is gewijd aan analyse en kritiek van de bronnen, deel twee behandelt de institutionele en financiële aspecten. In deel I bespreekt de auteur de elementaire comptabiliteit en de materiële en technische aspecten van de bron. Wat de inhoudelijke analyse betreft onderscheidt schrijver bij de gewone inkomsten deze van het oude en die van het moderne type. De eerste zijn de vaste inkomsten in geld en natura, voortvloeiend uit ver in de tijd opklimmende cijzen, rechten en renten van het domein, de moderne zijn de op-tijd-pacht gegeven domeingoederen, rechten en functies. Vooral de data van laatstgenoemde geven kostbare informatie in verband met de land-